

**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ**  
імені Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української  
Православної Церкви Блаженнішого Володимира  
**Міжрегіональної Академії управління персоналом**

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

**ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК**  
**“МЕЖИБІЖ”**

**ХМЕЛЬНИЦЬКА СПАРХІЯ**  
**Української Православної Церкви**

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

## ***ПЕДАГОГІКА ДУХОВНОСТІ***

*з благословення Митрополита Київського і всієї України,  
Предстоятеля Української Православної Церкви  
Блаженнішого Володимира*

*Хмельницький, 2012*

УДК 281.9.44  
ББК 86.372.44  
П 45

#### **Редакційна колегія:**

**Білий Л.Г.**, кандидат педагогічних наук, директор Хмельницького інституту МАУП; **Байдич В.Г.**, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області; Митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський **Антоній**, кандидат богослов'я; **Вашеняк І.Б.**, кандидат історичних наук, доцент; **Гундерук Л.М.**, кандидат психологічних наук, доцент; **Дацюк О.А.**, кандидат богослов'я, секретар Хмельницької єпархії УПЦ; **Погорілець О.Г.**, директор Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"; **Парандій В.О.** (відповідальна за випуск).

#### **Рецензенти:**

**Кральнок П.М.**, доктор філософських наук, професор. Перший проректор Національного університету "Острозька академія".  
**Мордвінцев В.М.**, доктор історичних наук, професор. Заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Хмельницького інституту  
Міжрегіональної Академії управління персоналом  
(Протокол №4 від 24 квітня 2012 р.)*

**ПЕДАГОГІКА ДУХОВНОСТІ: Збірка наукових праць в 2-х частинах./**  
**Ред. кол. Білий Л.Г. (голова) та ін. – Хмельницький, 2012. – 284 с.**

У Частині 1 збірки подано наукові статті за матеріалами роботи Всеукраїнської науково-практичної конференції "Пересопницьке Євангеліє: духовна святиня українського народу" (до 455-річчя з початку написання Пересопницького Євангелія), яка відбулася 12 травня 2011 року. У Частині 2 збірки подано матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Історія, культура та освіта: християнський вимір", яка відбулася 4 травня 2012 року. У наукових публікаціях порушуються актуальні питання: історії створення Пересопницького Євангелія, духовності народу, історичного розвитку України та ін.

Адресовано широкому колу читачів, причетних до вивчення вітчизняної історії та культури: учням, студентам, магістрантам, науковцям, викладачам вищих навчальних закладів та вчителям загальноосвітніх шкіл.

*За зміст статей несуть відповідальність автори. Редакційна колегія не завжди поділяє погляди авторів.*

©Хмельницький інститут МАУП, 2012  
©Автори статей

|                                                                                                                                                                        |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <b>Завальнюк К. В., Стецюк Т. В.</b><br>СПОГАДИ ОТЦЯ НИКИФОРА НЕЖЕВЕНКА ПРО ПРЕПОДОБНОГО<br>АМФІЛОХІЯ ПОЧАЇВСЬКОГО (1894-1971)                                         | 66  |
| <b>Кобріна К.</b><br>ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ В ОСОБАХ                                                                                                                  | 70  |
| <b>Причишин С.М.</b><br>ПЕДАГОГІЧНІ МЕТОДИ РЕКТОРА КДС СВЯЩЕНОСПОВІДНИКА<br>АМВРОСІЯ (ПОЛЯНСЬКОГО) І ПРАКТИКА ЗРАЗКОВИХ ШКІЛ ПРИ<br>ДУХОВНИХ СЕМІНАРІЯХ ПОЧАТКУ ХХ СТ. | 72  |
| <b>Гончар О.О.</b><br>ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ – ЗНАНИЙ ІСТОРИК ЦЕРКВИ І<br>ЦЕРКОВНОГО ПРАВА                                                                                | 78  |
| <b>Іващук М.В.</b><br>РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ АБО КОНЦЕПЦІЯ ЦЕРКВА І<br>ДЕРЖАВА                                                                                   | 83  |
| <b>Гундерук Л.М.,<br/>Юшкевич В.О.</b><br>ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У ПРОЦЕСІ<br>СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ                                                     | 87  |
| <b>Тітарчук В.Р.</b><br>УКРАЇНА У ПОЛІЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ХХІ СТОЛІТТЯ                                                                                            | 90  |
| <b>Кирилова О. М.</b><br>ТРАДИЦІЇ ВІЗАНТІЙСЬКОГО КНИГОПИСАННЯ В<br>ПЕРЕСОПНИЦЬКОМУ ЄВАНГЕЛІЇ                                                                           | 95  |
| <b>Олійник В. В.</b><br>НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ<br>ШКОЛІ УКРАЇНИ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ –<br>ПОЧАТОК ХХ СТ.)                      | 99  |
| <b>Трембіцький А.М.</b><br>ХРИСТІЯНСЬКІ ЦІННОСТІ В ЕПІЧНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ<br>«НЕЗРЯЧИХ» МАНДРІВНИХ СПІВЦІВ                                                       | 104 |
| <b>Подгурська С.С.</b><br>ОСОБЛИВОСТІ БАРОКОВІ МОВИ В УКРАЇНСЬКИХ<br>КНИГОДРУКАХ: ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ                                                              | 122 |
| <b>РЕЗОЛЮЦІЯ</b>                                                                                                                                                       | 126 |

## **НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Нині у період глобальних трансформацій в українській державі важливим завданням є навчання та виховання підростаючого покоління на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах, багатовіковій виховній спадщині, духовності. У розв'язанні цих завдань вивчення історико-педагогічного досвіду навчання і виховання учнів у загальноосвітній школі України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. є важливим у сучасній виховній практиці.

Шкільна освіта в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. займала значне місце в системі заходів реформування соціально-економічного життя Російської імперії. Зміни, що відбувалися в усіх сферах, спрямовувались на пристосування до суспільно-політичного устрою імперії. Відповідно і навчання та виховання учнів у школах здійснювалось у дусі вірності та покірності державі й церкві.

У Наддніпрянській Україні початкова освіта з 1874 р. регламентувалась “Положенням про початкові училища”. До початкових народних училищ належали елементарні школи всіх відомств (церковнопарафіяльні, міністерські, земські, залізничні та ін.), міські і сільські, ті, що утримувались казною, товариствами або приватними особами [10, арк. 4; 12, арк. 6]. Початкова школа складалась з однокласних та двокласних і вищих початкових училищ. Дітей селян і робітників, дрібних ремісників навчали переважно в школах грамоти, двокласних початкових школах або ж у вищих початкових училищах. Уже наприкінці 90-х років ХІХ ст. з'явилися двокласні училища з 5–6-річним курсом навчання. Значно поширилась мережа професійно-технічних шкіл [1, с. 215, с. 216].

Розвиток середньої освіти регламентувався прийнятим у 1864 р. “Статутом гімназій і прогімназій”. Установлювались класичні і реальні гімназії з 7-річним терміном навчання, а також існували класичні і реальні прогімназії (замість повітових училищ) – неповні середні заклади, програма навчання яких відповідала першим чотирьом класам гімназій. Гімназії і прогімназії були окремо чоловічими і жіночими. До гімназії вступали переважно діти дворян. Для трудящих мас середні школи були майже недоступні не тільки через малу їх кількість, але й через відповідну політику царського уряду [5, с. 341; 4, с. 220].

Як зазначає сучасна дослідниця Л. Березівська, “на теренах України існувала станова, позанаціональна, платна, централізована шкільна освіта,

згідно з якою початкова школа (однокласні, двокласні церковнопарафіяльні, земські однокласні і двокласні училища, повітові міські училища) функціонувала окремо від середньої (чоловічі і жіночі гімназії, реальні училища, комерційні училища, духовні семінарії, єпархіальні училища)” [2, с. 22].

Варто розглянути основні типи загальноосвітніх навчальних закладів України імперської доби. Парафіяльні школи – початкові школи при церковних парафіях у Російській імперії, відомі з XI століття, а назву дістали за Статутом 1804 р. З 1884 р. називалися церковнопарафіяльними і належали духовному відомству. Існували такі типи парафіяльних шкіл – школи грамоти, однокласні (2-3 роки навчання) і двокласні (4–5 років навчання). У парафіяльних школах навчали елементарної грамоти дітей селян та інших “нижчих” верств населення. Наприклад, 1900 р. у губерніях, де ще не було земств (Київській, Волинській, Подільській) вони становили близько 80% усіх початкових шкіл [7, с. 264].

Земські школи – загальноосвітні школи, які відкривалися й утримувалися земствами в сільській місцевості. Виникли після реформи 1861 р. у Російській імперії. Зазначимо, що самодержавство зводило програму цих шкіл лише до надання учням елементарної грамотності і ставило за мету насаджувати в народі релігійний світогляд [7, с. 174].

Реальне училище – тип середнього навчального закладу. Одним із перших закладів реального типу було Чернігівське ремісниче училище (1804), призначене для “нижчих класів”. У 1872 р. затверджено Статут реальних училищ, за яким вони створювались як середні школи з 6–7-річним строком навчання загальноосвітньої середньої школи з переважанням у навчальних планах предметів реального циклу [7, с. 300].

Прогімназії (від лат. pro – пере, замість і гімназія) – неповні середні навчальні заклади в Російській імперії (засновані у 1864 р). Строк навчання тривав 4-6 років. За навчальними планами і програмами прогімназії відповідали чотирьом молодшим класам гімназії. Випускники прогімназії без вступних екзаменів могли продовжувати навчання в наступних класах гімназії [8, с. 273].

Гімназія – середній загальноосвітній навчальний заклад, переважно з гуманітарним ухилом. Першими чоловічими гімназіями в Україні були Полтавська та Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська і Катеринославська (1805), Київська (1809). У 60-х роках XIX ст. були засновані жіночі гімназії. Строк навчання в гімназії з 1804 р. – 4 роки, з 1828 р. – 7 років, а з 1871 – 8 років. Статутом 1864 р. встановлено 3 типи гімназій: класичні з викладанням двох давніх мов, класичні з викладанням латинської мови і реальні без викладання давніх мов (з 1871 р. – реальні училища). У гімназіях навчалися переважно діти привілейованих верств населення, хоч формально, за Статутом, право вступу до них мали всі [7, с. 38]. Майбутнє

духівництво виховувалось у духовних семінаріях, єпархіальних училищах.

Слід підкреслити, що в окреслений період усі зазначені типи навчальних закладів мали різне відомче підпорядкування. Більшість із них – гімназії, технічні і реальні училища підпорядковувались Міністерству народної освіти Російської імперії (МНО), комерційні училища – Міністерству промисловості і торгівлі, духовні училища – Святейшому Синоду. Міністерство внутрішніх справ мало у своєму розпорядженні фельдшерсько-акушерські школи. Як бачимо, на той час не було єдиного центру управління середніми навчальними закладами. Царський уряд, МНО, Святейший Синод, Міністерство внутрішніх справ, Відомство імператриці Марії Федорівни видавали свої циркуляри, постанови, різного роду розпорядження і вказівки, виконання яких було обов'язковим для підлеглих навчальних закладів [5, с. 342; 3, с. 108].

В усіх початкових і середніх навчальних закладах України другої половини XIX ст. – початку XX ст. навчання здійснювалося російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли на теренах всієї імперії, а українська мова вважалася діалектом російської. На розвиток освіти на українських землях значною мірою впливала самодержавна русифікаторська політика. Через урядові акти і постанови, наприклад, Валувський циркуляр про те, що української мови “не було, нема і не буде” (18 липня 1863 р.), Емський указ (18 травня 1876 р.), таємний царський указ про заборону друкувати або ввозити в межі Росії будь-які українські книжки (1878 р.), українці не мали можливості розвивати свою мову та літературу. Російськомовне навчання української дитини уповільнювало її природний розвиток. Слід зазначити, що Емським указом (1876) у навчальних закладах заборонялись театральні вистави, публічні декламації українських творів та друкування українського тексту до музичних творів [5, с. 381]. Українська мова була повністю витіснена з навчальних закладів.

У загальноосвітній школі вивчалися такі предмети (які були обов'язковими в шкільній програмі): Закон Божий, російська мова і словесність (література), арифметика і початки алгебри, геометрія, географія, історія Росії, природознавство і фізика, малювання і креслення, співи, фізкультура. Також додатковими для хлопчиків і дівчаток проводилися заняття з рукоділля, ремесел і різних галузей сільського господарства [6, с. 26]. Саме такі заняття були корисними для учнів із практичною метою в їхньому подальшому житті. Після закінчення школи дівчатка могли шити, плести, а хлопчики – столярувати і виконувати різні сільськогосподарські роботи.

Навчальні програми предметів були відірвані від життя. З них вилучали все українське, а натомість українським дітям насаджували чужу мову, культуру, звичаї. Шкільна програма була важкою і незрозумілою для дітей.

Що ж до виховання учнів, то воно також здійснювалося в дусі християнської моральності і вірності церкві, царю і престолу. Така система виховання як і в початковій, так і в середній школі збереглася до 1917 року. Виховна діяльність у загальноосвітній школі була різнобічною, проте особлива увага приділялася святам. Так, у 1862 р. МНО Російської імперії видало циркуляр “Про влаштування у навчальних закладах спектаклів, різних святкових вечорів і річних актів” згідно з яким свята стають складовою шкільної культури та освіти [13, арк. 5]. Основними чинниками, які впливали на зміст, організацію та влаштування шкільних свят, були суспільно-політичні (міністерські розпорядження, постанови) та соціально-економічні (відсутність коштів, брак вчителів, приміщень, методичних посібників). Жодне свято не проводилось без письмового дозволу (циркулярного розпорядження) попечителя учбового округу. Були випадки, коли не дозволялось проводити в школі свято через відсутність в листі-проханні до попечителя округу програми шкільного свята або через інші причини. Були й такі випадки, коли попечителі самі виділяли кошти на проведення шкільних свят.

У середніх навчальних закладах України окресленого періоду були найпоширеніші типи свят: релігійні шкільні, літературні, державні, державно-історичні, шкільні традиційні, трудові. У практиці загальноосвітніх шкіл імперської доби одним із поширених типів свят були релігійні шкільні свята (Різдвяна ялинка, вшанування пам’яті св. слов’янських просвітителів Кирила і Мефодія), які ставили за мету розвивати творчі здібності в учнів, посилювати релігійні почуття в підростаючого покоління та виховувати законослухняного і патріотично налаштованого громадянина Російської імперії. Зазвичай програма урочистих заходів складалася з двох відділень: I – урочиста частина (читання, декламування, співання); II – ігри, танці, забави. В організації свят активну участь брали учні, учителі, батьки, громадськість [14, арк. 112].

Паралельно з релігійними шкільними святами в навчальних закладах значна увага приділялася літературним святкам на вшанування видатних вітчизняних письменників і поетів. Проводилися вони у вигляді літературних ранків і літературно-вокально-музичних вечорів. В основному це були заходи на честь російських поетів і письменників. Позитивним було те, що діти розвивали свої творчі здібності, зокрема в театральному мистецтві, поглиблювали літературні знання. Негативним – у програмах свят ігнорувалися твори українських поетів і письменників [9, арк. 56].

У школах масово проводилися державні свята. Вони присвячувалися знаменним і трагічним подіям у житті монарха та всієї царської сім’ї. Особливо урочисто відзначалося 300-річчя правління династії Романових (травень 1913 р.). У практиці початкових і середніх навчальних закладів України організовувалися державно-історичні свята на відзначення 200-річчя

перемоги над шведами під Полтавою (червень 1909 р.), 50-річчя від дня звільнення селян від кріпосної залежності (19 лютого 1911), 100-річчя перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. (25–26 серпня 1912 р.). Метою свят було вивчення вітчизняної історії, літератури; сприяння розширенню кругозору, формуванню духовного розвитку дитини, вірнопідданських почуттів до царя і держави; виховання учнів на релігійно-монархічних засадах; насаджування українським дітям чужої для них національно-культурної та політичної ідеології [11, арк. 5].

З нагоди ювілейних дат навчальних закладів влаштовувалися шкільні традиційні свята. Програма була подібною до попередніх: промова директора про здобутки даного навчального закладу; читання вітальних телеграм; учнівські творчі номери. Мета свят полягала в тому, щоб розвивати розумові творчі здібності учнів; формувати в них естетичні смаки і звички, здійснювати значний емоційний вплив на дітей, що виявляється в їхньому радісному збудженні, бадьорому веселому настрої, щирості; виховувати в учнів повагу до навчального закладу, учителів, сприяти згуртуванню колективу, тісному зв'язку школи із сім'єю [13, арк. 12].

У школах розглядуваного періоду відзначалися трудові свята, наприклад насаджування дерев. При цьому ставилася мета – виховувати в учнів любов до природи і всього живого; навчати спостерігати за змінами в навколишньому середовищі; розвивати й виховувати естетичні почуття, естетичне сприйняття світу; формувати високі естетичні смаки і погляди. Особливості організації та проведення цих свят: священик читав молитву, благословляв учнів та учителів на добру справу, кропив усіх свяченою водою і освячував саджанці; директор школи виголошував промову про значення такого заходу; далі діти висаджували дерева, читали вірші про природу і птахів, виконували російські народні пісні, вправи на гімнастичних знаряддях [14, арк. 122].

Отже, навчання і виховання учнів в імперську добу здійснювалося в дусі вірності і відданості царю, державі і церкві. Навчальні програми передбачали вивчення тих предметів, матеріал яких прославляв самодержавство. Позакласні виховні заходи мали пізнавальний, розвивальний, виховний та розважальний характер і вирізнялися своїм змістом, організаційними аспектами, особливостями проведення і впливом на виховання учнів.

#### ***Список джерел та літератури:***

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с. 2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с. 3. Белогорский Н. Отчёт о состоянии церковно-приходских школ Киевской епархии в 1913 – 1914 гг. / Н. Белогорский. – К. : [б. и.], 1915. – 203 с. 4. Онипченко О. І. Впровадження позакласних виховних заходів педагогічними радами освітніх закладів України другої половини ХІХ століття / О. І. Онипченко // Гуманістично спрямований

виховний процес і становлення особистості : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання. – К., 2001. – Кн. II. – С. 220–223. 5. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Х. : [б. в.] 1930. – 415 с. 6. Сесак І. В. Освіта на Поділлі. У 2 ч. / І. В. Сесак, Г. Д. Мітін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1996. – Ч. I. – 150 с. 7. Українська радянська енциклопедія. В 12 т. [Голов. ред. колегія : М. П. Бажана / голов. ред./ та ін.]. – Вид. 2-ге. – К. : УРЕ, 1978. – Т. 2. – 543 с.; Т. 4. – 1979. – 560 с.; Т. 6. – 1981 – 552 с.; Т. 8. – 1982 – 527 с. 8. Український Радянський енциклопедичний словник / за ред. М. П. Бажана. В 3 т. Т. 3. Поліс – Ї. – К. : АН УРСР, 1966. – 854 с. 9. Держархів м. Києва. Ф. 90 Циркуляри, розпорядження попечителя Київського учбового округу. 1891–1912 рр., оп. 1. Спр. 2008. З циркулярами про святкування ювілеїв на честь різних державних і громадських діячів закладів і організацій, історичних подій і т. ін. і про ушанування пам'яті спорудженням їм пам'ятників, 1891–1904 рр., 78 арк. 10. Держархів м. Києва. Ф. 95 Київське реальне училище. 1902–1913 рр., оп. 1. Спр. 405. Про учнівські вечори, ранки. Про відзначення 50-річчя з дня смерті М. В. Гоголя і В. А. Жуковського, 23.01. 1902 р., 22 арк. 11. Держархів м. Києва. Ф. 95 Київське реальне училище. 1902–1913 рр., оп. 1. Спр. 563. Про учнівські вечори, ранки. Про святкування 50-річчя з дня звільнення селян від кріпосної залежності, 1910–1911 рр., 10 арк. 12. Держархів м. Києва. Ф. 152 Київське міське приходське училище № 47. 1912 р., оп. 1. Спр. 17. Інструкція і правила прийому дітей в приходське училище; звіт про роботу училища за 1912 р.; список учнів; циркуляри інспектора народних училищ про святкування ювілею Вітчизняної війни та інші, 01.01. 1912 р. – 20.09. 1912 р., 39 арк. 13. ЦДІАК України. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862–1918 рр., оп. 28. Спр. 1. З циркулярними розпорядженнями Міністерства народної освіти Про влаштування у навчальних закладах спектаклів, різних святкових вечорів і річних актів, 1862 р., 17 арк. 14. ЦДІАК України. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862–1918 рр., оп. 168. Спр. 2. З циркулярними розпорядженнями, 1918 р., 182 арк.

**Трембіцький А.М.**

*Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник  
Доцент Хмельницького інституту МАУП*

## **ХРИСТИЯНСЬКІ ЦІННОСТІ В ЕПІЧНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ «НЕЗРЯЧИХ» МАНДРІВНИХ СПІВЦІВ**

Одним із пріоритетних напрямів сучасної історичної та мистецтвознавчої науки є вивчення історико-культурної та музично-фольклорної спадщини українського народу. Її осмислення набуває в сучасний період особливого сенсу, оскільки пов'язане не лише із суто пізнавальними інтересами, а й використанням кращих традицій у повсякденній практиці національно-культурної розбудови незалежної України. У вивченні історії епічної культури українського народу ще досі чимало недосліджених тем. Феноменом українських жебраків, лірників і козарів у різні часи цікавились історики, етнографи, культурологи,